

УДК [930.253: 929] (477) “18/19”

Д. В. НЕСТЕРЧУК*

ФОНД ІВАНА КАВАЛЕРІДЗЕ У ЦДАМЛІМ УКРАЇНИ
(до 125-річчя від дня народження видатного скульптора,
режисера і драматурга)

Висвітлено творчу біографію скульптора, кінорежисера, драматурга І. Кавалерідзе, а також склад особового фонду, що зберігається в ЦДАМЛІМ України.

Ключові слова: І. Кавалерідзе; митець; скульптура; фільм; кінорежисер; пам'ятник; п'єса.

І. Кавалерідзе.
ЦДАМЛІМ України, ф. 442,
оп. 1 спр. 44.

14 квітня 2012 р. виповнилось 125 років від дня народження видатного митця України – скульптора, кінорежисера, драматурга Івана Петровича Кавалерідзе (14. IV. 1887 – 3. XII. 1978).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України зберігає особовий фонд І. Кавалерідзе (ф. 442, оп. 1, 2, 116 спр., крайні дати документів 1896–1981 рр.). Документи митця були особисто передані Іваном Петровичем протягом 1968–1969 рр., а згодом у 1981 р. документи про І. Кавалерідзе були передані Харківським відділенням Спілки письменників України через Бровко Тамару Іванівну.

У 1987–1988 рр. скульптор та кінорежисер Ростислав Синько передав також низку документів про І. Кавалерідзе на постійне державне зберігання.

Основний масив документів складається з фотографій скульптурних робіт художника та фотографій кадрів із його кінорежисерських робіт.

* *Нестерчук Дмитро Васильович* – головний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДАМЛІМ України.

Народився Іван Петрович Кавалерідзе 13 квітня 1887 р. на хуторі Ладонському Роменського повіту (нині с. Новопетрівка Сумської області) у родині колишнього економа й покоївки, а згодом селян – Петра Васильовича Кавалерідзе й Килини Луківни Кухаренко. Коли старі дати уточнювали за новим стилем, йому замінили “нещасливе” число 13 на 14, що відтоді фігуруватиме в усіх документах.

Дід майбутнього митця Васо Кхаверідзе був привезений генералом Ладонським із кавказської війни в Полтавську губернію з іншими непокірними грузинськими родинами¹.

Дитинство Івана Кавалерідзе минуло в с. Талалаєвка, де він пішов до початкової земської школи. Після закінчення початкової освіти у 1899 р. Іван Кавалерідзе переїздить до Києва для продовження навчання у гімназії. До казенної гімназії не потрапив, оскільки розпочався навчальний рік, тож вступив до приватної прогімназії Г. Валькера. У гімназії його посадили за парту разом із Сашком Архипенком – майбутнім скульптором зі світовим ім’ям. Мешкав І. Кавалерідзе у родині своєї тітки і хрещеної Іуліти Луківни – дружини художника Сергія Аркадійовича Мазаракі².

У домі С. А. Мазаракі панувала творча атмосфера. На гостину до дядька збирались артисти оперного театру, товариші по Академії мистецтв – П. Мартинович, П. Сластьон, І. Селезньов, С. Васильківський, київські художники С. Светославський, Ф. Красицький. Бував там і А. Куїнджі, зі Львова приїздив І. Труш. Дане середовище сформувало мистецьке світосприйняття юнака і визначило подальшу дорогу в мистецтво. Не закінчивши гімназію через матеріальну скруту в родині, поживши два роки у батьків, 1906 р. Іван Кавалерідзе повернувся до Києва і вступив у художнє училище на скульптурне відділення (майстерня Ф. Балавенського)³.

Щоб якимось заробити на життя, він працює статистом у оперному театрі, де також підробляє як скульптор. У 1907 р. на замовлення польської поетеси М. Гроссек І. Кавалерідзе створює портрет Євгенія Онегіна. Восени 1908 р. І. Кавалерідзе закінчує свою курсову роботу “Творчість”, яка стала знаковою роботою на початку його творчої біографії. У 1909 р. на гастролі до Києва приїхав Ф. Шаляпін. Іван Кавалерідзе познайомився зі співаком і також зробив його скульптурний портрет. На згадку Ф. Шаляпін подарував І. Кавалерідзе власну фотографію в ролі з дарчим написом⁴.

З 1909 по 1911 р. навчається в Академії мистецтв у Петербурзі (майстерня І. Гінцбурга). Щоб вдосконалити майстерність, І. Кавалерідзе радять поїхати навчатись до скульптора Н. Аронсона, який мешкав у Парижі. І. Кавалерідзе поринає у життя провідного мистецького центру світу, знайомиться з провідними художніми течіями, художниками. Завдяки Ользі Миколаївні Мечніковій зустрічається з Огюстом Роденом⁵.

Ескіз пам'ятника на могилі Т. Г. Шевченка в Каневі. 1930-і рр.
ЦДАМЛМ України, ф. 442, оп. 1, стр. 1.

У тому ж році повертається до Києва, де бере участь у конкурсі на проект пам'ятника княгині Ользі. Пам'ятник за проектом І. Кавалерідзе було відкрито 4 вересня 1911 р.

У 1912 р. І. Кавалерідзе починає працювати художником-оформлювачем кінофірми "Тіман і Рейнгарт", переїжджає до Москви. Кавалерідзе поринає в нове на той час мистецтво, працює поруч з операторами Мейсром, О. Левицьким, режисерами Я. Протазановим, В. Гардіним, акторами Максимовим, Волковим, Преображенським, Шатерніковим, Уваровою. Кавалерідзе бере участь у оформленні фільмів "Анна Кареніна", "Гнів Діоніса", "Крейцерова соната", "Відхід великого старця", які увійшли до "Російської золотої серії". Знайомство І. Кавалерідзе з художником і режисером Чеславом Сабінським, який тонко відчував художні особливості кінотворення, сприяло формуванню у І. Кавалерідзе власного погляду на кіно⁶. Як він сам згадував, починає експериментувати зі світлом, пропонує режисерам сміливіше використовувати натуру у кінотворенні, відійти від бутафорських несправжніх елементів. Набутий досвід і навички на кіновиробництві І. Кавалерідзе застосує згодом, коли в 1920-х рр. обере професію кінорежисера.

У 1915 р. І. Кавалерідзе призивають до армії, де він перебував до травня 1917 р. Одержавши відпустку додому, І. Кавалерідзе вже не повертався до революційного Петрограда. На батьківщині, в Ромнах, скульптора відрядили до місцевого відділу народної освіти на будівни-

Фотокадр фільму “Прометей”
ЦДАМЛМ України, ф. 442, оп. 1, спр. 34.

цтво пам'ятника Т. Шевченку. Відкриття пам'ятника Тарасові Шевченкові у Ромнах відбулося 27 жовтня 1918 р. У тому ж році І. Кавалерідзе у Ромнах створює пам'ятник Героям революції (споруджувався упродовж трьох років 1918–1921 рр.), який так і не був завершений в задуманому вигляді. У 1922 р. І. Кавалерідзе в с. Лохвиця створює пам'ятник Григорію Сковороді. І. Кавалерідзе у 1923 р. бере участь у Всесоюзному конкурсі на проект пам'ятника Артему в Донбасі. Отримавши другу премію (перша не була присуджена), І. Кавалерідзе розпочав роботу над пам'ятником. Скульптор вирішує будувати фігуру як архітектурну споруду – площинами, це було співзвучно конструктивістським і кубістичним тенденціям⁷. Доля цього пам'ятника склалася трагічно. Під час війни його було пошкоджено, і хоча робітники Юзівки зберегли деталі пам'ятника, щоб потім відновити, місцеве керівництво надало перевагу традиційному образу, замінивши його натуралістичною скульптурою 1959 р. (А. Шарпан, М. Декарменджі). Коли почався активний наступ на формалізм, пам'ятник Артему у виконанні Івана Кавалерідзе було “зараховано до шкідливих споруд”⁸.

У 1924 р. І. Кавалерідзе переїздить до Харкова. В 1925–1927 рр. Кавалерідзе створює пам'ятники Леніну в Шостці та Запоріжжі, Т. Шевченку в Полтаві (1925), Сумах (1926) (згодом знищений за формалістичну стилістику); бере участь у проекті пам'ятника “Тарасова могила” у Каневі (1926). Визначальною роботою митця стало створення другого пам'ятника Артему в Святогорську (нині – Слов'яногорськ) (1926–

Портрет дочки Майї,
1960-і. Пап., олів.
ЦДАМЛМ України,
ф. 442, оп. 2, спр. 8.

1927 рр.). Поряд із згаданими роботами наприкінці 1920-х Кавалерідзе створює декоративні фігури на фасаді Будинку вугілля у Харкові (1927), декоративну групу “Змичка” (1927), рельєф “Здоров’я” на фасаді робітничої поліклініки у Харкові (1928), працює над погруддями Остапа Вишні, Михайла Семенка, Миколи Куліша, проектом надгробку кіноактриси Вірі Холодній та багатьма іншими скульптурами і пам’ятниками⁹.

У 1927 р. І. Кавалерідзе у Києві зустрів З. Сідерського, заступника голови ВУФКУ, котрий запропонував йому знімати кіно так, як він сам його розуміє. З 1928 р. І. Кавалерідзе на Одеській кінофабриці розпочинає ставити фільм “Злива” за власним сценарієм, перебуваючи під враженням “Гайдамаків” постановки Леся Курбаса. У 1929 р. відбулась прем’єра фільму в Москві, а потім – у Києві, стрічка була сприйнята як унікальний зображувальний експеримент, однак згодом його було знищено як твір формалістичний. Другий фільм І. Кавалерідзе “Перекоп” виходить 1930 р., 1931 р. – останній німий фільм “Штурмові ночі”, копії якого були знищено. У 1933 р. вийшов на екрани звуковий фільм “Коліївщина”. Роботу прийняли прихильно, але були й критичні статті з навішуванням ярликів, зокрема, у статті О. Корнійчука та І. Юрченка “Розгромити націоналізм у кінематографії”. З 1934 р. І. Кавалерідзе починає працювати режисером Київської кіностудії “Українфільм”. 13 січня 1936 р. відбувається прем’єра фільму “Прометей” у Ленінграді, а вже 13 лютого в газеті “Правда” виходить стаття “Труба схема замість історичної правди” авторства М. Кольцова за вказівкою Й. Сталіна. Фільм був заборонений самим вождем, а

Фото кадру з фільму “Коліївщина”. 1931.
ЦДАМЛМ України, ф. 442, оп. 1, спр. 31.

Фото кадру з фільму “Перекоп”. 1931.
ЦДАМЛМ України, ф. 442, оп. 1, спр. 30.

Фото кадру з фільму “Штурмові ночі”. 1933.
ЦДАМЛМ України, ф. 442, оп. 1, спр. 32.

І. Кавалерідзе було заборонено знімати картини на сучасні й історичні теми¹⁰. У цьому ж році Кавалерідзе здійснює художнє керівництво чотирма випусками “Українських пісень на екрані” і реалізує першу українську кінооперу “Наталка Полтавка”. У 1938 р. виходить на екрани кіноопера “Запорожець за Дунаєм”. Цей рік запам’ятовується і трагедією в родині кінорежисера: батько дружини, прозаїк Пилип Капельгородський, був розстріляний. І. Кавалерідзе перевозить родину П. Капельгородського з Полтави до Києва.

У червні 1941 р., знімаючи художній фільм “Олекса Довбуш” у Львівській і Станіславській областях, І. Кавалерідзе разом із знімальною групою опинився на окупованій території. Лише 20 вересня 1941 р. знімальна група дісталася Києва. У роки окупації Іван Петрович перебував у Києві. Цей факт біографії буде впливати в подальшому на його роботу.

Після війни він працює на Київській кіностудії, щоправда фільми він не знімає, його проекти з В. Заболотним щодо відбудови Києва відкидають, квартиру, надану кіностудією, відбирають. Рятівним колом стало те, що у 1944 р. І. Кавалерідзе став членом Спілки художників СРСР, і це у 1954 р. допомогло в отриманні житла¹¹.

Повернувся до кінематографа Іван Петрович лише 1957 р., на екран вийшли “Тригорій Сковорода” (1960), “Повія” (1961). У 1962 р. відбулася перша і остання (за життя митця) персональна виставка у виставковому залі Спілки художників.

Фото пам'ятника Т. Шевченку в Ромнах, 1920-і.
ЦДАМЛМ України, ф. 442, оп. 2, спр. 1.

Шістдесяті роки розкрили у Івана Петровича талант драматурга; “Перекоп” (1967), “Вотанів меч” (1965), “Перша борозна” (1969), “Григорій Сковорода” (Григорій і Параскева) (1968) – ці п'єси були поставлені в багатьох театрах країни. Серед маловідомих п'єс – “Сіль”, “Миша в пустому кошику”, “Куб, шар, таріль”, “Оборона Полтави” за романом П. Капельгородського, “Варнак” за поемою Т. Шевченка, “Білі лебеді”, “Всадник на вздыбленном коне”¹². З 1972 р. – член Спілки письменників України.

Період 1940–1950-х рр., коли митець повернувся знову до скульптури, позначився епохою панівного “соцреалізму”. Він створює проекти пам'ятників Богдана Хмельницького для Переяслава (1945), Олеко Дундича для м. Рівне (1947), скульптурні групи “Пушкін і няня” (1951), “М. Горький і Ф. Шаляпін” (1954), “В. Ленін і М. Горький” (1947), “Після бою” (1949). Шевченківська тема супроводжувала митця і в подальші десятиліття, станкові композиції “Кобзар” (1954), “Т. Г. Шевченко на березі Неви” (1961), мініатюра “Шевченко у кріслі” (1963), портрет “Т. Г. Шевченко” (1963), група “Якби ви знали, паничі...” (1974). У 1960-х рр., у часи так званої “відлиги”, І. Кавалерідзе створює низку цікавих станкових композицій: кілька варіантів композиції “Мільйон років” (1967), “Бунт” (1967), “Журавлі летять...” (1967), “У глибині сибірських руд” (1967), “Пам'ятна стела бібліотеці Ярослава Мудрого” (1969)¹³. Перераховані роботи стали своєрідною “другою молодістю” скульптора. Позбавившись ідеологічних штампів, зовнішніх нав'язувань, автор розкрив нові грані пластики, узагальнивши провід-

ні світові та вітчизняні традиції. Однак, попри пом'якшення ідеологічного режиму, на той час вони експоновані не були, вперше показані глядачам уже у післярадянський час. Створення пам'ятника "Тригорій Сковорода" на Контрактовій площі у Києві (1976) стало підсумком багатогранної творчої діяльності митця, на той час Івану Петровичу виповнилось 90 років.

Помер Іван Петрович Кавалерідзе 3 грудня 1978 р.

Як зазначалось вище, документи особового фонду І. Кавалерідзе (ф. 442) складаються з двох описів справ постійного зберігання. Опис № 1 (спр. 56, крайні дати документів 1918–1968 рр.) складається з шести розділів.

Перший розділ – творчі документи: оригінали та копії фотографій, скульптур і кадрів із фільмів І. Кавалерідзе, ескізи пам'ятника на могилі Т. Г. Шевченка; фотографії скульптурних робіт: пам'ятники Т. Шевченку в м. Ромни, Артему в м. Бахмут, Т. Шевченку в м. Суми, Артему в м. Святогорськ, фотографії кадрів із фільмів – "Перекоп", "Коліївщина", "Штурмові ночі", "Наталка Полтавка", "Прометей", "Тригорій Сковорода"¹⁴.

Другий розділ – документи до біографії І. Кавалерідзе представлені афішами та фотокопіями афіш до фільмів і спектаклів І. Кавалерідзе (1933–1968), афішею виставки скульптури І. Кавалерідзе (1962)¹⁵.

Третій розділ містить документи про І. Кавалерідзе: вирізки з газет і журналів про творчість митця (1927–1966)¹⁶.

Четвертий розділ – документи, зібрані І. Кавалерідзе. У даному розділі зберігаються дві статті – вирізка з газети "Вісті" Лохвицького повіту за 23 грудня 1922 р. з приводу відкриття пам'ятника Г. Сковороді у Лохвиці та стаття "Свято в Ромнах" про пам'ятник Т. Шевченку авторства І. Кавалерідзе з газети "Прапор жовтня" за 5 травня 1962 р.¹⁷

П'ятий розділ – образотворчі документи: індивідуальні фотографії І. Кавалерідзе (1927–1968), фотографія І. Кавалерідзе під час демонстрації пам'ятників В. Леніну та Артему (1923–1924), фотографія

Фото пам'ятника Артема у Бахмуті, 1927.
ЦДАМЛМ України, ф. 442, оп. 2, спр. 2.

Фото пам'ятника Т. Шевченку в Полтаві,
1920-і роки.

ЦДАМЛМ України, ф. 442, оп. 2, спр. 1.

пам'ятників Григорію Сковороді у Лохвиці (1920-і), Ф. Держинському (1940-і), П. Запорозцю (1971), княгині Ользі; скульптур акторів – І. Ільїнського у ролі Акіма, Ф. Шаляпіна у ролі Олоферна, А. Бучми у ролі Миколи Задорожного (1950-і); бюсти та барельєфи – Г. Петровського, О. Горького; портрет доньки Майї, виконаний олівцем; фото кадрів фільму “Повія” (1961). Представлені також літературні твори митця: п'єси “Всадник на вздбленном коне”, “Григорий и Параскева”, вірші “Две эпохи”, “Нет денег” (1960-і, 1970-і); автобіографічна повість “Прокаженный Иван” (1970-і)²⁰.

Другий розділ – епістолярна спадщина – містить листи доньки Майї Кавалерідзе до батька (1945–1967), Катерини Сенник (другої дружини І. Кавалерідзе) до фондоутворювача (1925–1946)²¹.

Третій розділ – дарчі написи окремих осіб фондоутворювачу (1958–1961).

Четвертий розділ – документи до біографії І. Кавалерідзе. У розділі зберігається: посвідчення члена Професійної Спілки робітників мистецтв СРСР (1920-і), запрошення на відкриття пам'ятників роботи І. Кавалерідзе Г. Сковороді 23 грудня 1922, меморіальної стели на честь бібліотеки Ярослава Мудрого 20 червня 1969, статті до ювілеїв фондоутворювача, афіша та програма спектаклю “Вотанів меч”²².

П'ятий розділ – документи, зібрані І. Кавалерідзе: репродукції живопису російських художників (1920-і), рукописний варіант книги

І. Кавалерідзе з московськими митцями за роботою над пам'ятником Т.Г. Шевченку (1963), фото І. Кавалерідзе з дружиною М. Горького (К. Пешковою) у Мануйлівці, фотографія Ф. Шаляпіна в ролі з дарчим написом І. Кавалерідзе (1909, копія)¹⁸.

У шостому розділі (Документи, що відклялися у фонді І. Кавалерідзе) зберігається один документ – це фотокопія автографа І. Кавалерідзе великого формату¹⁹.

Опис № 2 (спр. 60, крайні дати документів 1896–1981) складається з девяти розділів.

Перший розділ – творчі документи: фотографії

І. О. Курилова “Роменская старина”, фотографія Л. Толстого (1896), фотографії режисерів дореволюційного кіно, з якими працював І. Кавалерідзе – В. Гардіна, Я. Протазанова, Ч. Сабінського, П. Чардиніна, А. Ханжонкова (1920-і, фотокопії), фотографії українських акторів – М. Заньковецької, З. Діброви, Я. Долі, С. Кузнецова, Т. Литвиненко, Л. Ліницької, І. Мар’яненка, І. Паторжинського, М. Садовського, В. Холодної (1920-і, 1940-і, фотокопії)²³.

Шостий розділ – документи про фондоутворювача – представлений статтями Л. Владича, В. Давидова, Н. Капельгородської, Ф. Кириченка, М. Шудрі, Л. Лінгарта, В. Сиська про творчість І. Кавалерідзе (1967–1977)²⁴.

Сьомий розділ: образотворчі документи – особисті фотографії І. Кавалерідзе (1920-і, 1970-і рр.), фотографія колективу Роменського народного театру, в якому І. Кавалерідзе працював режисером (1920-і), шарж на І. Кавалерідзе під час зйомок фільму “Коліївщина”, портрет І. Кавалерідзе художника С. Тарана²⁵.

У восьмому розділі – документи родичів фондоутворювача – зберігаються особисті фото Катерини Сенник (другої дружини) (1920-і), індивідуальне фото Майї Кавалерідзе (доньки) (1920-і), групове фото К. Сенник з дочкою Майєю (1920-і)²⁶.

Дев’ятий розділ складають документи, які відклались у фонді – газета “Вестник полтавского губернского общественного комитета” (2 квітня 1917), фотографії невстановлених осіб (1931–1970-і)²⁷.

Джерельна база особового фонду № 442 дає змогу в загальних рисах окреслити творчі та біографічні етапи життя Івана Петровича Кавалерідзе.

Фото пам’ятного знаку на честь бібліотеки Ярослава Мудрого.
ЦДАМЛМ України, ф. 442, оп. 2, спр. 3.

¹ Іван Кавалерідзе. Сборник статей и воспоминаний. – К.: “Мистецтво”, 1988. – С. 8.

² Іван Кавалерідзе: життя і творчість. Н. Капельгородська, Р. Синько, Г. Склярєнко, Л. Барабан, Ю. Шлапак, – К.: “Кий”, 2007. – С. 11.

- ³ Там само. – С. 11, 12.
- ⁴ А. Німенко. Кавалерідзе-скульптор. – К.: “Мистецтво”, 1967. – С. 8–10.
- ⁵ Іван Кавалерідзе: життя і творчість. Н. Капельгородська, Р. Синько, Г. Скляренко, Л. Барабан, Ю. Шлапак. – К.: “Кий”, 2007. – С. 4.
- ⁶ Там само. – С. 16.
- ⁷ Там само. – С. 21.
- ⁸ Іван Кавалерідзе. Сборник статей и воспоминаний. – К.: “Мистецтво”, 1988. – С. 83.
- ⁹ Іван Кавалерідзе: життя і творчість. Н. Капельгородська, Р. Синько, Г. Скляренко, Л. Барабан, Ю. Шлапак. – К.: “Кий”, 2007. – С. 57.
- ¹⁰ Там само. – С. 24.
- ¹¹ Там само. – С. 27.
- ¹² Там само. – С. 187, 188.
- ¹³ Там само. – С. 59, 60.
- ¹⁴ ЦДАМЛМ України ф. 442, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 5, 30, 31, 32, 33, 34, 35.
- ¹⁵ Там само, спр. 36, 37.
- ¹⁶ Там само, спр. 39, 40.
- ¹⁷ Там само, спр. 43.
- ¹⁸ Там само, спр. 44, 47, 49, 51, 53.
- ¹⁹ Там само, спр. 56.
- ²⁰ ЦДАМЛМ України ф. 442, оп. 2, спр. 1, 2, 3, 4, 6, 8, 12, 13, 14, 15, 16.
- ²¹ Там само, спр. 19–21.
- ²² Там само, спр. 22–25.
- ²³ Там само, спр. 26, 27, 28, 30, 32.
- ²⁴ Там само, спр. 40–43.
- ²⁵ Там само, спр. 44, 45, 49, 51.
- ²⁶ Там само, спр. 52–54.
- ²⁷ Там само, спр. 56–58.

Освещена творческая биография скульптора, кинорежиссера, драматурга И. Кавалеридзе, а также состав личного фонда, хранящийся в ЦГАМЛИ Украины.

Ключевые слова: И. Кавалеридзе; художник; скульптура; фильм; кинорежиссер; памятник; пьеса.

Deals with the creative biography of the sculptor, filmmaker, playwright I. Kavalieridze and warehouse personnel fund stored in CSAMLA Ukraine.

Keywords: I. Kavalieridze; artist; sculpture; film; film director; memorial; piece.